

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԽԻՐՊԷԴ ՖԱՅԼԻ (Pella) ՎԱՆՔԻՆ,

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆ

ՆՈՐԱԳԻՏ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

(Ե. ԿԱՄ Զ. ԴԱՐ)

(Շար. «Սիոն» 1934 էջ 114 էն եւ վերջ)

Դ. ՇԵՆՔԵՐԸ

Շէնքերը՝ որոնց նպատակին և յատկազորին մինչև հիմակ ծանօթացած ենք ստկաւաթիւ են և շատ գէշ պահպանուած։ Անոնց ամենէն կարեւորն է Պաղիլիքան։ Այս եկեղեցին՝ Շուժաքէրի Pellaին մէջ, ունի յատկազոր մէկ քանի սխալներ։ Ասոր պատճառն է հաւանաբար փլած պատերուն չեղջակոյտը որ այն ատեն արգելք կ'ըլլար. բայց գիւղացիները լաւ կերպով մաքրեցին և յատկազորը յայտնի եղած է։ Եկեղեցին եռաթեւ Պաղիլիքա մ'է երեք կողակներով. կը պարունակէ երեք զոներ արեւմտեան ծայրը և հաւանաբար հիւսիսային և հարաւային իւրաքանչիւր կողմերը երկու, թէ և միայն այս երկուքի մասին ստոյգ հետքեր մնացած են։ Ստուգիւ չորրորդ հիւսիսային թեւ չկայ, ինչպէս ցոյց կուտայ Շուժաքէրի յատկազորի։ Անոր կողմէ ցոյց տրուած արեւմտեան գաւիթին հետքը գտնուած չէ։ Շէնքին հարաւը կայ երկար ուղղանկիւն գաւիթ մը՝ մտած արեւելքէն և արեւմուտքէն, հարաւին վրայ

գոնէ մէկ զուռով։ Ասոր հարաւը կայ ուրիշ երկար սենեակ մը արեւելեան ծայրը կողակով մը, որուն արեւմտեան պատը անյայտացած է։ Պատը բաժնելով այս երկու սենեակները կ'երկարին դէպի արեւմուտք արտաքոյ քան եկեղեցւոյ արեւմտեան պատը և ունի զուռ մը այս երկու բոլեան վրայ. անստոյգ է թէ այս պատը որքա՞ն հեռու դէպի արեւմուտք չարունակուած է։ Բուն եկեղեցին բաժնուած է թեւերու սիւնաշարքով, հարաւային սալայատակին հիմքէն մասամբ տեսնելի և սիւնաշարքին սիւներէն երկուքին դիրքը և հիւսիսային սիւնաշարքին սիւնին միոյն դիրքը կարելի կ'ըլլայ զանազանել։

Եկեղեցին ունի մէկ արեւմտեան և մէկ հիւսիսային գաւիթ, որուն արեւմտեանը խիստ կարեւոր է։ Ան մտած է լայն զուռով արեւմտեան պատին մէջ և հաւանաբար չըջապատուած է սիւնաշարքով. բայց այս որոշ չէ։ Հիւսիսային գաւիթը անկանոն ձեւով է և չըջապատը ամբողջութեամբ հետեւելի չէ. հարաւ արեւմտեան անկիւնը կայ լայն փոս մը, ձեւով ուղղանկիւն, որուն նպատակը անորոշ է. լեցուն է ինկած քարերով։

Շէնքերուն որմադրութիւնը լաւ է, քարերը քառակուսի և լայն, չաղախը կատարելապէս թափած, հաւանաբար անձրեւէն։ Խոյակները բիւզանդական ձեւով և պատուանդանները Աղղիկեան։ Շէնքը արագօրէն քանդուած է, վասնզի շատ է մօտ գիւղին և յարմարագոյն քարահանք մը։ Հետաքրքրական պիտի ըլլայ հիւսիսային գաւիթի փոսին նպատակը գիտնալ և յատկազորը հաւանաբար պիտի ամբողջանայ քիչ մը աւելի ուշադրութեամբ։ Եկեղեցին բիւզանդական շրջանի թուականին կը վերաբերի, հաւանաբար Ե. կամ Զ. դարուն։

Թատրոնը ճշգրտէն հաստատուած կը թուի Հովտին ծայրը փոքր աղբիւրին մօտ, Խիրպէղի հարաւային արեւելեան անկեան ստորոտը։ Ան քանդուած կը թուի, վասնզի գործնականապէս անճանաչելի է. իրօք մենք չենք կրնար ճանչնալ մինչև որ յատկազորը չտեսնենք. այսինքն այն ատեն՝ երբ տղայ մը գաւազանով կը հետեւի պատին գծին և կը շինէ կոր գիծ մը, և յայտնի կ'ըլլայ որ ասոնք փոքր թատ-

քերից՝ մի թուռնի կտցից կախուած է բուրվառած անօթ, որ երեւան է գալիս հայ հնագոյն և զուտ արեւելեան ծագում ունեցող աւետարանների մէջ. վերևի տախտակի վերայ դրուած է եռոտանի աշտանակ, հաստ և վառուող մօմով։ Ծակատին նոնենու ճիւղերը փոռուած են աջ և ձախ, որ կացահարում են մի մի կաքաւ։

ԴԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

(Շարունակելի)

բոնի մը մնացորդներն են: Իր հարաւային երեսը կը նայի Հովտին վրայ Թեււ — էլ — Հիւսնի ստորոտը: Թատերաբեմը տմբողջութեամբ անյայտացած է: Պատին թանձրութեան մէջէն անցք մը կը տանի կիսաշրջանակին շուրջը: Տեղւոյն ստորերկրեայ շինուածքները միայն տեսանելի են: Կախող կրօքարէ և լայն քարերէ շինուած են, շատ գէշ չաղախով: Որմաղրութեան բարձրութիւնը կը մնայ երկու մեղր: Կը թուի թէ կործանուած է բիւզանդական շրջանին և շէնքին մէկ տնկիւնը զոր Շուսաքէր տաճար կ'անուանէ, հաստատուած է թատրոնին շրջապատին վրայ: Շուսաքէրի կողմէն տաճար կոչուած մասին յատակադիւր չէ պատրաստուած: Դիրքը հարթ հաւասար տաճարի մ'է հիւսիսային արեւմուտքի և արեւելքի վրայ շրջապատուած բարձր հողերով, ստուար պատեր հարաւի կողմէն կը բռնեն տաճարին: Սիւնադարձ տեսակ մը կամարակապ սրահի աստիճաններով արեւմուտքէն կարելի է մօտենալ, անկէ ալ փոքրիկ շէնք մը որ ուղղանկիւն է և ամբողջութեամբ անյայտացած է. անոր հարաւային կողմը կայ տեսակ մը նեղ դաւիթ: Սիւնները առատօքէն ցան ու ցիր եղած են, մասնաւորապէս տեղւոյն արեւմտեան ծայրը. 100էն 45 սմ. տրամագիծով շարուած են. խոյակները Գոնիական և Կորնթական են, սիւններն այնքան իրար խառնուած են որ զբուռար է որոշել խոյակները՝ որ պիտի յարմարին լայնկեկ սիւններուն: Երկու տարբեր ձեւերու սիւնի ստորեզրներ (plinth) զտնուած են և երկու լաւ քանդակուած և լաւ պահպանուած դեօցներ (censoles): Հոն կան նաև քանի մը բորբոսած կամարաքարեր, հաւանաբար արեւմտեան փոքր մուտքի կամարէն: Թէպէտև հոն որոշ ըստուգութիւն մը չկայ, չէնքը եկեղեցիի գործածութեան համար փոխուած հեթանոսական շէնքի մը ընդհանուր տպաւորութիւնը կուտայ. քանի մը փլատակներու վրայ Շուսաքէրի դտած a և w խորհրդանշանները թերեւս կրնան տպացոյց ներկատուիլ: Հիւսիսային կողմը կան լայնկեկ սիւններ՝ որ բանի մը չեն յարմարիր, գուցէ անոնք հեթանոսական շէնքին մասերն են, և մաս չեն կազմած եկեղեցիին: Կաւերը շէնքերուն վերջիները Խրպէզի վը-

րայ նայող վատի-էլ-Թանթուրի հիւսիսային կողմին բլուրներու զառիվայրին վըրայ բարձրօրէն թառած են: Կը թուի թէ անոնք ունին վանական շէնքերու բազմամասնութիւն: Շրջապատուած են անոնք պատերով և երկու որոշ շէնքեր կան, որոնց մին է եկեղեցի մը: Շատ գէշ կերպով քանդուած է աս, և որմաղրութիւնն ոչ ուրիք երկու քարաշարէն աւելի բարձրութիւն ունի: Հոն նշաններ կան, եռակողակեանի մը արեւելեան ծայրին վրայ. կան հոն նաև երեք դուռներ արեւմտեան կողմը, և դուռ մ'ալ հիւսիս: Արեւմտեան ծայրին վրայ, բայց միայն դիմացի կեղբոնական դուռը ուղղանկիւն կա: մարակապ սրահ մ'է, սիւններով շրջապատուած: Թեւերը բաժնուած են սիւնաշարքերով, որոնցմէ մնացած հետքն է միայն հիւսիսային սիւնաշարքին ծայրի արեւմտեան կողմի նմոյշը. ասիկա տափարակ քառակուսի սիւն մ'է, որուն Կորնթական խոյակը մինչև հիմակ կեցած է հոն: Խոյակները ամէնքն ալ Կորնթական ձև ունին, և կը թուին աւելի հին քան լայն ընդարձակ պաղիլիքայինները. բայց եռակողակեան արեւելքի ծայրը նկատուած է աւելի յետին դարու զարգացում, այսինքն յետդաստանդինեան: Այս եկեղեցիին կամարակապ սրահը անսովոր զիրք մը ունի, և գուցէ ո՛ր և է զիտնական չկրնայ աւելի ճշգրտէն թուական որոշել: Հիւսիսային պատին դրան բարաւորները և կեղբոնական արեւմտեան դուռը մինչև հիմա կը մնան դրանդիներուն մօտ — մին լուսանկարուած է Շուսաքէրի կողմէն (տե՛ս A-bila-Pella և հիւսիսային Աճլուն, էջ 56): Հոն գոյութիւն չունի խաչակրաց զորքը:

Շէնքերու բաղկացութեան կողմի երկրորդ շէնքը կը մնայ եկեղեցիին հիւսիսային արեւելքը բլուրէն քիչ մը բարձր: Արեւմուտքի կողմէն անոր կրնանք մօտենալ սանդուղի խոյանքով մը. երկու մնացորդներուն զագաթը: Հոն կը գտնուի արեւմտեան դաւիթ մը սիւններու ընդարձակ զոյգ մը, ունի երեք դուռներ: Ասիկա բաժնուած է երկայնատարած պատերով՝ երեք սենեակներու միջև: Որմաղրութիւնը լաւ չէ, և պատերն ալ բարակ են: Արեւելեան պատը ամբողջապէս քանդուած է:

Շէնքերու բաղկացութեան շուրջը մը-

նացած աւերակներուն մէջ կայ սեղանի քարի մը կտորը և ճերմակ մարմարի սիւնի մը բունը: Արարական արդի շինուածք մը կը մթնցնէ եկեղեցիին կամարակապ սրբահին հիւսիսային արեւելեան անկիւնը:

Հոն ամբողջութեան դիրքին վրայ ուրիշ չէնքեր չկան որոնց յատակագիծը շինել կարելի ըլլայ առանց նախնական մաքրութեան, բայց քանի մը դիրքեր արժանի են ծանօթագրութեան:

Թեւիլ-էլ-Հիւսնի չէնքերը բազմաթիւ են. ամէն կողմ կան դարաւորփի պատեր, և զագաթին վրայ ալ կը գտնուին զանազան կործանուած պատեր: Խոշոր մնացորդները հարաւային կողմը կը գտնուին, և աւելի մասնաւորապէս արեւմտեան կողմից Գառիվայրին վրայ, ուր Գառիվայրը նուազ սեպաձեւ է քան միւս երեք կողմերը: Ասոնք կը թուին ըլլալ մասնաւոր տուներ. պատերը լաւ շինուած են, հակառակմէջ սիւներու թիւ մը չորս կողմ ցըրուած է: Դրան ճանապարհ մը մինչև հիմակ թաղուած կը մնայ զբանդիին մօտ աւերուած վիճակով: Հոն աւելի նուազ քան զակեալ մասեր կան քան տաճարին տեղը, և չէնքերը նուազ պահանջկոտութիւն ունին: Գագաթը կան զանազան հիմնարկութիւններ՝ ամէնքն ալ խեղճ որմադրութեամբ, երեք լայն, լաւ տաշուած քարեր, բարաւոր մը իր կարեւոր, ասոնք չէնքին միակ ապացոյցն են:

Խիրպէղի մէջ հին աւերակները կեղբոնացած են արեւմտեքի Գառիվայրին, հարաւի և արեւելքի վրայ և մասնաւորապէս հարաւային կողմը: Գագաթին վրայ հողին հաւասարութեամբ պատի մնացորդները չկան: Հարաւի Գառիվայրին վրայ կան զանազան շրջանի պաշտպանողական պատեր, հաւանաբար աւելի տան պատեր: Հարաւային Գառիվայրին վրայ արեւմտեան ծայրին մեծ պատին ցածը կան տակառածեւ նկուղներ՝ շարունակելով անկէ Խիրպէղի միջև. նոյն նկուղներէն մին մինչև հիմակ կայ, բայց գծադղաբար լեցուած է քարով: Այս տեղւոյն պատերուն շատերը լաւ որմադրութիւն ունին, բայց նորոգուած են անոնք անփորձ գործաւորներէն. լաւագոյն պատերուն մէջ քարերուն միջինն է 80 սմ 50 սմ. և ցուածքները կոտրած են, ուղղութիւնը իշխող է պատին

մէջ դրուած երկայն քարերուն պատահական լրացումով: Շումաքէրի կողմէ յիշուած պայտաձեւ կամարը անյայտացած է: Հիւսիսային արեւելքի Գառիվայրերը՝ մասնաւորապէս անոնք որ կը նային տաճարին տեղւոյն վրայ, քարով ծածկուած են, ամբողջն ալ խիստ աւերեալ. մեծագոյն մասը խորտուրորդ քարէ հիմնարկութիւններու մնացորդներ են: Մէկ կամ երկու սիւնի ճակատամէջեր, քանի մը դուռնեւրու սեմեր և դրանդիներ, ամէնքն ալ տեսնուածներուն մօտեմասնութիւններ են, փոքր գորշ կրանիդ սիւնի մը կտորով միասին: Զառիվայրին խորքին մօտ նոյն որմադրութեամբ զանգուածային պատ մը նոյն թատրոնին դէպի հարաւ կ'երթայ կամայ կամաց բարձրանալով Գառիվայրէն. ան արդի ճանապարհին տակ անյետացած է: Զառիվայրին խիստ խորը՝ փոքրիկ աղբիւրին մօտ 135 սմ. հաստութեամբ և լաւ որմադրութեամբ կը շարունակուի. կը թելի թէ ան շինուած է վերջին ժամանակները, ինչպէս ճակատամէջ (drum) սիւներ տեղ տեղ շինուած են անոր մէջ: Հիւսիսային Գառիվայրերը մերկ են պատերէ, ինչպէս են հիւսիսային արեւելեանները: Խիրպէղը արեւելեան բլուրներէ բաժնող հովտին մէջ կան ընդարձակ աւերակներ. ուղղանկիւն չէնք մը 22 մ. 13 մ. Այս տեղւոյն մէջ՝ ինչպէս կ'երևի հատուած մը սալարկուած փողոցի մը՝ սալայատակին քարերը փոքր են և անկանոն, և հաւանաբար շինութիւնը յատի թուականի կը վերաբերի:

Ընդհանրապէս Խիրպէղ Ֆահիլի չէնքերը գէշ կերպով պահուած են, թէ իրր շինութիւն թէ իրր քանդակ: Անոնց թրւականը լայնօրէն բիւզանդական շրջանին կը վերաբերի, թէ և ոմանք աւելի կանուխ շինութիւններ են:

Պեղումներու համար աւելի կարեւոր տեղեր ըլլալ կը թուին Խիրպէղ Էլ Ֆահիլի հարաւային Գառիվայրերը և Թեւիլ-էլ-Հիւսնի արեւմտեան Գառիվայրերը:

Ե. ԽԵՑԵՂԷՆՔ

Այս տեղւոյն խեցեղէններու զլխաւոր մասը՝ բնականօրէն բիւզանդական է. բայց հոն կան բազմաթիւ հռոմէական կտորներ և Խիրպէղի զագաթին վրայ արարական

ջրղեղուած ամաններ ու Միջինդարեան գեղեցիկ մաս մը: Պղնձէ դարու կամ նախնական երկաթէ դարու կտորները հազուադիւս են: Միայն երկու հատ գտնուած են որ այս տեսակէտով կանուխուան կրնան ըլլալ: Այս երկուքը գտնուած են Խիրպէ-դի հարաւային զառիվայրին խորը: Տքթ. Ալպրիկի կանխաւ գտած էր Պղնձէ դարու շերտեր Խիրպէդի հարաւային կողմը, ուր առուակ մը կը վազէ անոր երկարութեամբ:

Պ. Համբլթըն կտորներ տեսած է դար-դարանքները քերուած, և համանմանները գտնուած ձէրաշի մէջ բիւզանդական վերջին շրջանին կամ արաբական տիրապետութեան սկզբնաւորութիւնները: Նոյն տեղը կան բիւզանդական ամաններ, ինչպէս զանազան ջրի ամաններ ու կտորներ ճերմակ ներկի դարդարանքով:

Հռովմէական շերտեր ալ կան հոն, շինուած «կնքահող»ը (terra sigillata) սերալից զանգուածով և կարմիր ջնարակուած կնքամոմով, բայց մեծագոյն թիւը բարակ կաւէ խիստ շատ թրծուած են. մակերեսով մութ կարմիր քան շրթունքներով «կընքահող»ը (terra sigillata):

Խիրպէդի գագաթին վրայ արարական խեցեղէնները Միջին դարու հնութիւն ունին, առաւելապէս ջրղեղուած գեղին և կանաչ. կտորին մէկը ցցուած դարդարանք մը ունի, ջրղեղելէ առաջ կտորին փակցուած: Ընդհանրապէս արարական խեցեղէնները Ալլիդի վերջին խեցեղէններուն նման են: Հոն կան նաեւ բիւզանդական քանի մը կտորներ կամ հին արարական ապակիի մասեր: Խեցեղէնք խիստ հոծ են թիւլ-էլ-Հիւսնի և Խիրպէդի հարաւային զառիվայրին վրայ. հետեւեալ ցուցակը ցոյց կուտայ ընդհանուր բաշխումը:

Թիւլ-էլ-Հիւսն. — Առատ, մասնաւորապէս արեւմտեան և հարաւի զառիվայրերը, հռովմէական և բիւզանդական:

Խիրպէդ - էլ - Յոսիւլ. — Հիւսիսային զառիվայր, — հազուադիւս, բիւզանդական: Հարաւային զառիվայր, — առատ, հռովմէական, բիւզանդական, երկու շերտեր:

Պալլիլքա և Գերեզմանատուն. — Առատ, բիւզանդական:

Հարաւային գերեզմանատուն — Խիստ հազ-

ուազիւս, բիւզանդական և արդի արաբական:

Ձէպէլ-էլ-Ապու Խաս. — Գերեզմանատուն բիւզանդական, հռովմէական և քանի մը ապակիի կտորներ:

Թիւլիւլ-էլ-Թապաքաթ և Խանտաք. — Հազուադիւս, բիւզանդական, արաբական, Միջինդարեան, քանի մը ապակիի կտորներ:

Տաճարին տեղը և «Վանք»ը. — Բիւզանդական:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՊՈՒԼԿԱՐԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Շար. Սիտե 1934 եջ 119 հն)

Սակայն հետզհետէ Թոնովայի Հայ գաղութը սակաւացաւ, զաղութին նիւթական վիճակը ալ աւելի տկարացաւ, և վերջապէս 1859 ին Ս. Աստուածածին եկեղեցին փակելու որոշումը տրուեցաւ: Եկեղեցոյն դոյքերուն մէկ մասը Թուսնուգ տարուեցաւ իսկ մաս մըն ալ Ֆիլիպէ: Թոնովայէն Թուսնուգ տարուած եկեղեցական դոյքերուն մէկ ցանկը ձեռքս անցաւ որ հոս կը հրատարակեմ. «Թոնովայ սուրբ Աստուածածին եկեղեցիտէն Ուսուսչուդայ կելէն էլիսատ քէաֆֆէսի դիան օլան մալար. 1 թանէ (= հոտ) աշաղիրք, 2 Ամալորք, 1 Շորական, 1 Ատնի, 1 Գրիգոր Տաթեւացի, 3 Խորհրդատետր, 2 Աւետարան, 1 Մեկնութիւն, 1 Բերականութիւն Պաղտարար Դպիր առաջին հատոր, 2 Տաղարան (մէկը ցրուած), 1 Փոքր Ժամագիրք, 1 Լուսաշաւիղ, 1 Պատ. Երուսաղէմի, 1 Գիրք Աղօթից Գրիգորի Սկեռացոյ, 1 Ոսկեփոքիկ, 1 Թովմայ Գէմրացի (23 կտոր գիրք), 22 Համտան փիրինճէն, 1 զոյց, 4 ծնդայ, 6 նշարք գալտամը, 2 լէյէն քափաքսըղ, 2 ըպրըք, 2 փիրինճ բուրվար, 1 զանգակ, 2 կիւմիւշ քառաթիւ խաչ, 13 չապիկ, 2 ծնդայ, 2 վարագոյր, 6 շուքար, 1 իւ-